

трикотажні фабрики в Одесі, Харкові і Києві, взуттєві фабрики конвеєрного виробництва у Києві, Харкові і Дніпропетровську.

3. Суцільна колективізація сільського господарства

Слід замислитися над тим, чому збудований більшовиками соціально-економічний лад розпався після багатьох десятиліть гниття «до основанья», а не трансформувався у щось інше, більш досконале, як це завжди буває під час революцій. Напрошується висновок: радянська економіка включно з колгоспним ладом від початку не мала права на життя, тобто являла собою утопію, реалізовану за допомогою терору і пропаганди.

Чому радянській владі треба було зробити селян колгоспниками? На таке запитання в роки суцільної колективізації давалася іззовні переконлива відповідь: колективне господарство з опорою на машинну техніку більш ефективне, ніж одноосібне. Пізніше цей аргумент втратив переконливість. Коли кількість городян у населенні стала переважаючою, колгоспи не змогли їх прогодувати. Почалися продовольчі утруднення, Радянський Союз потрапив в імпорتنу залежність за сільськогосподарською продукцією.

Тепер ті, хто бажає виправдати колективізацію сільського господарства, знаходять інші аргументи. Типовим є обґрунтування, яке можна проілюструвати словами декана історичного факультету Ставропольського університету (Російська Федерація) О.Кудрявцева: «В стране шла индустриализация, требовавшая огромных средств. Откуда взять на нее деньги? Западные страны займов не давали. Оставался один путь — взять у деревни хлеб и трудовые ресурсы. Поставленная цель была достигнута: создана мощная промышленность, в том числе и оборонная, позволившая впоследствии защитить страну от фашизма. Но сначала надо было загнать крестьянина в колхоз, чтобы он перестал быть хозяином своего хлеба»⁴⁴.

Західні країни не можна звинувачувати в тому, що вони не давали позик на радянську індустріалізацію. Адже уряд СРСР відмовився погасити позики, зроблені попередниками, і конфіскував власність іноземців в своїй країні. Прийняте в Кремлі у 1929 р. рішення здійснити суцільну колективізацію не можна обґрунтовувати нападом гітлерівської Німеччини на СРСР, що стався через 12 років. В аргументації О. Кудрявцева заслуговує на уваги лише те, що село треба було одягнути в гамівну сорочку колгоспів, щоб взяти хліб і кадри. Селянин не міг залишатися господарем свого хліба, тому що держава привласнила собі «командні висоти» економіки і мусила годувати тих, хто працював в них.

Приступаючи до повторного комуністичного штурму, Й. Сталін зробив ставку на політику соціального розколу. Криза продовольчого постачання, обумовлена небажанням селян продавати хліб державі за низькими цінами, позначилася на матеріальному становищі робітничого класу. Робітники сприймали її як небажання селян рахуватися з їхніми інтересами. Пропагандистський апарат саме так пояснював хлібозаготівельні кризи 1927–1929 рр., які насправді були викликані форсуванням темпів індустріалізації за рахунок випуску в обіг не забезпечених товарами грошей.

Політики «поділяй і володарюй» Кремль дотримувався й на селі. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття «куркуль» перестало вживатися в законодавстві і пропаганді. Однак з 1925 р. воно виникло знову. Взимку 1927–1928 рр. на хлібозаготівлі була мобілізована значна частина відповідальних працівників із міст. Домагаючись від них вживання надзвичайних заходів, аби подолати кризу, ЦК ВКП(б) вимагав заарештовувати «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями»⁴⁵.

Злам непу, як уже підкреслювалося, завершився під час зимових хлібозаготівель 1928–1929 рр. Створений форсованими темпами індустріалізації продовольчий дефіцит різко загострив проблему заготівель. У квітні 1929 р. Сталін на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) приділив увагу винайденому ним «уральсько-сибірському методу» хлібозаготівель: «Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організовувати їхню громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель»⁴⁶.

У 1918–1920 рр. Кремль здійснював на селі дві окремі кампанії — колективізацію і продрозкладку. Сталінське ноу-хау у вигляді «уральсько-сибірського методу» об'єднувало їх в єдине ціле. Викладаючи переваги свого методу перед керівниками партії, генсек підкреслив: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них потужну багатомільйонну політичну армію на селі»⁴⁷.

Перший напрям сталінської аграрної програми можна назвати тактичним: ішлося про відновлення продрозкладки. Другий напрям був стратегічним: на селі створювалася соціальна напруга, потрібна для здійснення суцільної колективізації. Колективізація, у свою чергу, виявилася потрібною, щоб налагодити постійне виробництво сільськогосподарської продукції на умовах держави.

Практична реалізація «уральсько-сибірського методу» розгорнулася, коли визрівав урожай 1929 р. Тоді склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. і призвела до загальносоюзного голоду 1932–1933 рр.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». ВУЦВК і РНК УСРР продублювали її 3 липня. Постановами запроваджувалися обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання. Коли господар ухилявся від «плану до двору», сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратної вартості хліба, що підлягав здаванню. Коли господар відмовлявся сплачувати штраф, його майно продавалося з торгів. Груповий опір розкладці передбачав депортацію у віддалені регіони. Чверть надходжень від стягнень і продажу майна перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти⁴⁸. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможних селян у реалізації нових законів.

У побудові держави-комуни Сталін обрав інший шлях, але кінцева мета не змінювалася. Як і Ленін в 1918–1920 рр., він прагнув встановити безпосередній, а не опосередкований грошима виробничий зв'язок між містом і селом.

Починаючи згортання непу в грудні 1927 р., генсек домігся включення в резолюцію XV з'їзду ВКП(б) тези про те, що товарообіг по мірі успіхів в будівництві соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»⁴⁹. З 1929 р. мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб лише тим, кому держава видала картки. Базарна торгівля хлібом була заборонена, призначені для сільського споживача промтовари передавалися у фонд отоварювання хлібозаготівель на основі контракції.

Контракційний договір укладався між державою та колективами, передусім — торговельною кооперацією, а також індивідуальними господарствами. У ньому містилися обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі певну кількість продовольства або сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. Як правило, держава обмежувалася виплатою знецінених рублів. За цих умов контракційний договір перетворювався на звичайну розкладку, тобто реквізицію. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася вже зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією. Товари в ній уже називалися продуктами, а договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»⁵⁰.

Із «куркулями» договори не укладалися. Їм давали тверді завдання (звідси назва — твердоздатчики) на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідси назва — експертники). Експертизу здійснювала сільрада разом з бідняцько-наймитською частиною села. На бідняків контракційний договір теж не поширювався, бо їхні господарства не мали для держави економічного значення. Зате вони мали велике практичне значення: реквізиції здійснювалися на селі за допомогою комнезамів.

Розпливчастість критеріїв, за якими окреслювалася «експлуаторська верхівка села», була винаходом конструкторів колгоспного ладу. Вони могли оголосити «куркулем» кожного більш-менш заможного селянина. Проте навіть цілковита неможливість не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Щоб розчавити їх, радянська влада користувалася неологізмом «підкуркульник».

В Кремлі розуміли, що продрозкладка загрожує економічним колапсом, подібним до того, що стався у 1920 р. Селян, які мали власне господарство, не можна було змусити працювати на державу без компенсації за працю. Тому одночасно із встановленням гумових хлібозаготівельних планів Сталін вдався до радикального засобу: позбавити селянина статусу господаря і заштовхнути його в колгосп. Там вже не він вирішував, скільки треба сіяти і як розподіляти урожай. Треба було змінити, як цього вимагала програма РКП(б) 1919 р., соціальну природу багатомільйонного селянства або, як афористично висловлювався проф. О. Кудрявцев, загнати селянина в колгосп, аби він не був господарем свого хліба.

7 листопада 1929 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». В ній зазначалося, що селяни

пішли у колгоспи «цілими селами, волостями, районами». У місцевих начальників складалося враження відставання від сусідів: вони мали незначний відсоток колективізації, а генеральний секретар ЦК твердив, що у колгоспи пішов середняк.

Сталінська стаття була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), який проголосив курс на суцільну колективізацію. Питання про долю найбільш заможних селян було розв'язане апаратним шляхом. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК визнав за необхідне створити загальносоюзний Наркомат землеробства і утвердив під керівництвом його глави Я. Яковлева комісію, яка прийняла рішення перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу». Висновки комісії оприлюднив 27 грудня 1929 р. Й. Сталін на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів.

Розкуркулення заможних господарств підривало відновлені в роки непу продуктивні сили села. Компартійна верхівка свідомо йшла на це, бо її метою було насадження колгоспів як обов'язкового елементу командної економіки. Селянин-власник міг змиритися з колективізацією тільки під загрозою втратити все. Приклад розкуркуленого сусіда робив його більш зговорливим.

Практичний перехід до політики суцільної колективізації відбувся у січні 1930 р. 5 січня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Вона встановлювала черговість регіонів у досягненні суцільної колективізації. Україна повинна була завершити колективізацію восени 1931 р. або навесні 1932 р. 30 січня ЦК ВКП(б) прийняв нову, цього разу таємну постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». До першої категорії репресування був віднесений «куркульський актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості країни. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, повинні були розселятися за межами колгоспних земельних масивів у виселках.

Операція з розкуркулення здійснювалася під загальним керівництвом чекістів. В Україні активну участь у розкуркуленні брали комнезами. Тривала операція з 18 лютого до 10 березня і охопила 29 округів УСРР. Було виселене 19 531 господарство з 92 970 особами. До 1 квітня, як доповідали керівники ДПУ УСРР в Москву 25 березня, мала бути завершена підготовча робота з виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»). На цей же час планувалося виселення додаткової тисячі сімей з п'яти східних і південних округів⁵¹.

Комісія Я. Яковлева схилилася до того, щоб основною формою організації колгоспу була визнана артіль. «Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуни, — говорилося у надісланому в політбюро ЦК ВКП(б) проекті постанови, — повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання їхнього переконання у міцності, вигідності й перевагах колективних форм ведення господарства». Через це комісія наполягала на «збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, який обслуговуватиме споживчі потреби селянської сім'ї»⁵².

Сталін передав проект постанови секретарю ЦК ВКП(б) В. Молотову. Той назвав його невдалим, «подекуди з фальшивими нотами». Фальшивою нотою

вважалося обґрунтування причин утворення артільей замість комун⁵³. Сталін погодився, і з остаточної редакції постанови ЦК ВКП(б), що побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були вилючені. Наркомзем СРСР натомість дістав доручення в найкоротший строк розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі «як перехідної до комуні форми колгоспу»⁵⁴.

Якісний стрибок у колективізації відбувся в лютому 1930 р., тобто під час розгортання чекістської операції з розкуркулення. По всій Україні, за винятком Полісся, у цьому місяці частка колективізованої землі перевищила частку землі одноосібників. Селяни йшли в колгосп під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, хоч і неорганізований, але повсюдний. В усіх регіонах селяни однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усупільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Почастішали випадки громадської непокори і навіть збройного опору. Ситуація в країні стала нагадувати воєнну. Від 7 лютого члени політбюро ЦК ВКП(б) почали одержувати оперативні зведення ОДПУ⁵⁵.

26 лютого в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова. Секретар ЦК КП(б)У П. Любченко і «всукраїнський староста» Г. Петровський повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, що спричинили «селянський рух» проти колективізації. Термінологію телеграми (перекручення, головотесність місцевих працівників) Сталін використав у своїй знаменитій статті «Запаморочення від успіхів».

В наступні кілька днів телеграми з повідомленнями про антиколгоспний рух прийшли з Алма-Ати, Воронежа і Рязані. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня було внесене таке рішення: «а) доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Термін роботи — 24 години, з тим щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) доручити т. Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах»⁵⁶.

У новій редакції Примірного статуту було зроблено фундаментальну поступку колгоспникам: їм надавалося право тримати корову, дрібну худобу й птицю, мати присадибну ділянку. У цьому номері газети «Правда» друкувалася також стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без усіляких обмовок, що «артіль є основною ланкою колгоспного руху». У різкій формі говорилося про неприпустимість посилення «колгоспного руху» засобами адміністрування.

Слідом за цими документами, опублікованими 2 березня, ЦК ВКП(б) прийняв 10 березня постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». В самій назві вона містила дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у «викривленнях»; по-друге, не існувало колгоспного руху, селян колективізували силою. Постанова розсилалася секретарям парткомів до районного рівня, а також повпредам ДПУ, прокурорам, членам республіканських раднаркомів. Політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало також президіям ЦВК союзних республік вислуховувати скарги у релігійних справах і «виправляти викривлення»⁵⁷.

Місцева влада бурхливо сприйняла несправедливі звинувачення у «викривленнях», і Сталін змушений був удатися до невластивого йому рівня відвертості, щоб пояснити ситуацію. В закритому листі «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» від 2 квітня 1930 р., який адресувався низовим партійним організаціям, говорилося: «У лютому місяці у Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначали стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлення партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сімба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан»⁵⁸.

На базі зведень ОДПУ історики проаналізували ситуацію, яка склалася в СРСР після 26 лютого 1930 р. Знаючи все те, що відбулося потім, можна погодитися із сталінською оцінкою подій, які змусили Кремль припинити на півроку політику суцільної колективізації.

За даними, що їх наводить Л. Віола, в 1930 р. було зареєстровано в УСРР 4098 селянських хвилювань, в Центральній чорноземній області — 1373, на Північному Кавказі — 1061, на Нижній Волзі — 1003⁵⁹. Отже, в УСРР відбулося істотно більше хвилювань, ніж в трьох інших регіонах товарного землеробства, разом узятих. Як свідчить Террі Мартін, на прикордонному українському Правобережжі у березневих хвилюваннях 1930 р. взяли участь до 100 тис. селян⁶⁰. За даними Л. Гриневич, під час хвилювань активно поширювалися прокламації повстанців із закликами до відновлення УНР⁶¹. Тому можна вказати, що порядок переліку регіонів у сталінському закритому листі з апокаліптичним змістом не виявляв, а приховував загрозу, яка йшла від УСРР — розташованої на кордоні з Європою найбільшої національної республіки. Сталін явно усвідомлював загрозу, що подвоювалася активною участю українців Північного Кавказу в кампанії українізації майже половини районів цього краю, який мав спільний кордон з УСРР⁶². Тим не менш, відвертість генсека в оцінках соціальних наслідків примусової колективізації не супроводжувалася такою же відвертістю в оцінці національних аспектів.

Всім бажаючим після 2 березня 1930 р. було дозволено вийти з колгоспів, і практично всі селяни-власники цим дозволом скористалися. Однак у директивному листі «Про колективізацію», який ЦК ВКП(б) розіслав партійним комітетам 24 вересня 1930 р., ставилося завдання «добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху»⁶³. Після цього була проведена повторна кампанія «ліквідації куркульства як класу», причому в ролі куркулів виступили вже інші селяни.

Повторна кампанія здійснювалася в Україні під керівництвом комісії політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком. Комісія запропонувала вислати за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль знизив ліміт до 30 тис. господарств. 29 травня 1931 р. секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев розіслав у республіки, краї та області виготовлені на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення. В них вписувалися чорнилом прізвище секретаря партійного комітету, регіон вселення і кількість селянських сімей, що підлягали виселенню.

Поряд з розкуркуленням для стимулювання притоку селян в колгоспи був використаний інший метод: накладення на одноосібників непідйомних податків при одночасному звільненні колгоспників від податків і податкової заборгованості. Цей метод виявився ефективним, і тому з другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. Загальні результати депортації «куркульських» господарств за два роки мали такий вигляд:⁶⁴

	УСРР	Північний Кавказ
1930 р.	31 593	10 595
1931 р.	32 127	27 809
Всього	63 720	38 404

Розкуркулення у поєднанні з податково-пільговим перепадом за короткий строк загнали в колгоспи основну масу селянства. На жовтень 1931 р. в УСРР було колективізовано 72% селянської орної землі⁶⁵.

Світова дискусія про український Голодомор показує, що історикам не просто зрозуміти політику Кремля. По-перше, вона була спрямована на досягнення умоглядних уявлень про державу-комуну, а тому здійснювалася методом проб і помилок. По-друге, головний конструктор колгоспного ладу був закритою людиною у спілкуванні навіть зі своєю командою. Треба добре попрацювати, щоб з розрізнених фрагментів відтворити реальну послідовність дій генсека під час створення колгоспного ладу.

Історики нерідко дивляться на минуле з позицій звичної для них реальності. Ця зрозуміла властивість має своє наукове визначення (презентизм) і нерідко спотворює образ минулого. Прикладом такого спотворення є уявлення про тотожність природи радянських колгоспів в роки становлення колгоспного ладу (1930–1932) і в наступні десятиліття.

На жаль, пострадянська українська історіографія обминала своєю увагою споріднену з Голодомором проблему колективізації. Тому вона не помітила того етапу в сталінській політиці проб і помилок, який викликав визрівання глибокої соціально-економічної кризи. Найбільшим проявом цієї кризи якраз і був голод 1932–1933 рр. в основних регіонах СРСР. Суть справи полягала в тому, що Сталін прилюдно оголосив артіль «основною ланкою колгоспного руху», приклав у 1930–1932 рр. багато зусиль для організаційно-господарського зміцнення артілей, але побудував відносини між містом і селом таким чином, ніби в селі панували комуни.

Колгосп у формі артілі можна вважати «дволиким Янусом». Одним своїм ликом (громадським господарством) він обернений до директивної економіки, а іншим (присадибним господарством) — до ринкової економіки. Артільна форма колгоспу нерозривно пов'язана з товарно-грошовими відносинами та ринком. Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, справитися з дефіцитом. Поряд з вільним вибором місця праці, наданим робітничому класу без зусиль з його боку, внаслідок простого розуміння керівниками партії органічних вад мілітаризації трудового процесу, селянин виборов собі присадибну ділянку.

Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи уможливили її тривале існування. Комуністична економіка завжди залишалася неефективною, але давала можливість Кремлю використовувати мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Її тривале існування пояснювалося тим, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними природними ресурсами.

Але все це стосується періоду, який постав після припинення другого комуністичного штурму і пов'язаного з ним голоду 1932–1933 рр. Ми ж повинні зрозуміти, чому цей штурм був припинений посеред дороги, чому Сталін, як і Ленін в 1921 р., змушений був відмовитися від спроб повністю абсорбувати селянське господарство в директивну економіку.

Завжди треба вивчати тільки те, що відбулося, у тому числі в історії радянської колективізації. Однак комуністична революція не мала стосунку до історичного процесу, підвладного об'єктивним закономірностям. Це означає, що історію колективізації треба вивчати з урахуванням первинних конструкцій у головах вождів. Тобто дослідники радянської доби повинні звертати увагу й на те, що не здійснилося. Такий підхід до історичного процесу є незвичним, але необхідним для розуміння того, що сталося.

Щоб заспокоїти селян, Сталін твердив у статті «Запаморочення від успіхів», що саме артіль є «основною ланкою колгоспного руху». Через кілька місяців, у червні він повторив це твердження у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії, але додав: «на цей момент»⁶⁶. Завтра, на його думку, все могло змінитися. Ця позиція генсека відбилася у резолюції XVI з'їзду «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства». В ній підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є артіль, але припускалося, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — *комуни*»⁶⁷. Припущення ґрунтувалося на тому, що артіль неспроможна існувати в суспільстві, позбавленому товарно-грошових відносин. Тоді ніхто з членів більшовицького керівництва не міг собі уявити, що зв'язок між селянською артілью і ринком міг бути зворотним: ринок збережеться, оскільки існуватиме артіль. Варто проілюструвати цю загальну переконаність й заявою Сталіна про неп, що містилася у політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії. У стенографічному звіті заява була надрукована в такій редакції: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються»⁶⁸. Історики не звертали уваги на специфічну лексику заяви. Сам вождь, готуючи свої «Твори» до друку у 1949 р., увагу звернув і відредагував її так: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»⁶⁹. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства в 1930–1931 рр. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (у лапках) прикметником «вільний»: такий, що не контролюється державою і здійснюється за законом попиту і пропонування.

Колишній семінарист, Й. Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працівниками залишок виробленої продукції.

На папері все виглядало добре. У роз'ясненні наркома землеробства СРСР Я. Яковлева і голови Колгоспцентру Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі були визначені норми здавання (у формі продажу за гранично низькими цінами) зернової продукції заготівельним державним органам. У хлібовиробних регіонах, в тому числі в Україні, треба було здавати від чверті до третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього урожаю, а в хлібоспоживаючих регіонах — не більше однієї восьмої частини збору. «Решта маси валового збору — вказувалося у роз'ясненні, — залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»⁷⁰.

Роз'яснення Яковлева та Юркіна було схвалене політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня 1930 р. Наступного дня воно з'явилося друком у офіційному виданні «Сборник законов СССР» і було розтиражоване всіма газетами. Отже, селяни приступали до посівної кампанії після всіх катаклізмів січня–березня 1930 р. цілком спокійно. Хтось працював у колгоспі, хтось — у власному господарстві. Після авторитетного роз'яснення генсека про те, що вступ в колгосп — справа добровільна, після його запевнень у тому, що за колгоспниками залишатиметься повноцінне присадибне господарство, після зобов'язання держави обмежити «першу заповідь» цілком конкретними обсягами — селяни працювали з повною віддачею. На додаток погодні умови 1930 р. виявилися сприятливими для доброго урожаю.

Хлібозаготівельний план для України встановили у червні 1930 р. в обсязі 440 млн. пудів, але у вересні збільшили до 490 млн. пудів. ЦК КП(б)У у жовтні домігся зменшення плану до 472 млн пудів, але хлібозаготівлі йшли з великими напруженням. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн пудів і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних заготівель, щоб цілком виконати план. З селян все ще вибивали минулорічну заборгованість, коли почалася весняна сівба. На початку травня 1931 р. новий глава радянського уряду В. Молотов викликав в Москву С. Косіора і повідомив, що план щодо урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри — 490 млн пудів⁷¹. До кінця травня 1931 р. держава заготовила в Україні 477 млн. пудів хліба з урожаю 1930 р. З кожного гектара посівних площ було одержано по 4,7 ц зерна — рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки⁷².

У 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Тим не менш, план хлібозаготівель був встановлений в обсязі 510 млн. пудів⁷³. Логіка заготівельників була примітивна: виконали в перший раз, коли натиснули, виконаєте і в другий раз. На XVI з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема⁷⁴.

Як складалися відносини держави і селян в роки сталінського штурму? Під час непу держава хліб купувала. Коли заготівельні ціни ставали для селян не вигідними через інфляцію, вони припиняли вивіз хліба на ринок, і в країні спалахували хлібозаготівельні кризи. Покінчити з ними Сталін планував насадженням на селі великого виробництва — державного (радгоспи) і одержавленого (колгоспи). У січні 1928 р. він заявив сибірським партпрацівникам: «Треба покрити всі райони нашої країни, без винятку, колгоспами (і радгоспами), здат-

ними замінити, як здатчика хліба державі, не тільки куркулів, а й індивідуальних селян»⁷⁵. Прошло 3,5 роки, держава докорінно змінила соціальне обличчя села. Тепер селяни мусили не продавати, а здавати хліб, та ще й у невизначеній кількості. Тепер держава могла, і доказала це, збираючи хліб з урожаю 1930 р., забирати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Хлібозаготівлі ставали частіше за все справою суто технічною: зерно прямо з колгоспних ланів вивозилося машинами МТС на елеватори.

Однак конструктори колгоспного ладу не врахували людський чинник. Якщо держава забирала собі всю продукцію, що вирощувалася в громадському господарстві, то колгоспникам не було резону працювати на полях з повною віддачею сил. Держава ніби підштовхувала селян до того, щоб вони приділяли максимум уваги присадибному господарству. Тільки воно могло гарантовано нагодувати їх.

Сільськогосподарські кампанії 1931 р. відбувалися під знаком виснажливих хлібозаготівель з урожаю 1930 р. Як колгоспники працювали, добре видно з довідки секретно-політичного відділу ОДПУ «Про підготовку до збирання урожаю хлібів», підготовленої 5 червня 1931 р. для керівників партії. Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії і загрозу втрати значної частини врожаю. «Негласною перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, — зазначалося в розділі про готовність МТС до жнив, — що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарського його зберігання здебільшого став непридатним або потребує капітального ремонту». Стосовно підготовки приміщень для приймання врожаю говорилося, що багато районів України ще не почали підготовку складів у колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах доповідної записки факти справді підтверджували висновок, зроблений на її початку — про зрив збиральної кампанії. Україна не була винятком, критичне становище спостерігалось в усіх регіонах⁷⁶.

Зусилля влади, спрямовані на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, ретельно аналізувалися в радянській історіографії. Відомо, наприклад, що у січні 1931 р. в Москві працювала Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах, яка приділила багато уваги правильному нормуванню сільськогосподарських робіт і розробила систему відрядних оцінок кожної одиниці роботи в трудовнях. VI Всесоюзний з'їзд рад у березні 1931 р. прийняв постанову «Про колгоспне будівництво», в якій трудовень оголошувався єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи в громадському господарстві. З'їзд зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне впровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося у постанові, слід здійснювати за принципом «хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує»⁷⁷.

На папері вимальовувалася струнка і ефективна система оплати праці в колгоспах. Однак всі ці резолюції і постанови перебували у гострій суперечності з так званими «технологічними» постановами ЦК ВКП(б). Аналізуючи постанови у справі організації посівної та збиральної кампаній, по заходах із догляду за посівами, ми знову помічаємо одну важливу деталь: ЦК ВКП(б) не робив різниці між колгоспами і радгоспами. Вироблена в колгоспах продукція вважалася такою же власністю держави, як і продукція радгоспів. Виходить, що в

Кремлі вважали ту продукцію, яку селяни одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на державну власність. Проте держава не платила колгоспникам заробітну плату.

Як до цього ставилися колгоспники? Судження про їхню реакцію можна винести з багатьох листів, адресованих «всеукраїнському старості» Г. Петровському. Наприклад, члени артілі «Незаможник» села Тишківка Гайсинського району на Уманщині в листі від 25 листопада 1931 р. розповіли, що уповноважений з району розпорядився замість хліба, якого вже не було, тому що держава забрала, забирати й картоплю, залишаючи на сім'ю для прогодування не більше 2 пудів. «Він заявив, — скаржилися колгоспники, — що мужикові даси 5 пуд картоплі і 5 пуд хліба, то він обснується, як павук, і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що залишають за собою право шукати вихід, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину»⁷⁸.

Небажання колгоспників та одноосібників вирощувати хліб, який ще на полях реквізувала держава, призводило до колосальних втрат врожаю. У 1931 р. втрати вимірювалися сотнями мільйонів пудів, внаслідок чого держава одержала набагато менше зерна, ніж було потрібно для задоволення потреб міста, армії та експорту. Реальний врожай 1932 р. взагалі не піддається оцінці.

Економічне становище країни попри газетні рапорти про пуск в експлуатацію новобудов першої п'ятирічки, було катастрофічним. Свідченням катастрофи став голод в основних регіонах СРСР. Голодувало село, у якого забрали весь хліб, голодувало й місто, яке держава не могла прогодувати, спираючись на реквізичійний принцип у відносинах з селом.

Особливо небезпечна для влади ситуація склалася в українському селі. Результатом зимових хлібозаготівель з урожаю 1931 р. став голод, який призвів до загибелі у першій половині 1932 р. десятків тисяч селян. Урожай 1932 р. припинив голодування, але з початком нової хлібозаготівельної кампанії селяни зрозуміли, що держава забере у них весь вирощений хліб. З усіх районів республіки в Кремль стікалися повідомлення чекістів про «гострі настрої». Становище Сталіна на владному Олімпі внаслідок економічної кризи ставало все більш непевним. Щоб попередити масові виступи голодуючих українських селян, він вилучив у них в січні 1933 р. все продовольство тривалого зберігання. Кампанія вилучення здійснювалася голодуючими комнезамівцями під керівництвом чекістів у вигляді натурального штрафування за «борги» по хлібозаготівлях. Внаслідок цього загальносоюзний голод переріс в Україні у страхотливий Голодомор.

4. Голодомор 1932–1933 рр.

Голод в Україні, який був викликаний стягненням непосильних хлібозаготівель, припинився тільки з визріванням врожаю 1932 р. Однак цей урожай, як і два попередніх, Сталін мав намір використати для потреб індустріалізації.